

М. О. Штогрин – кандидат економічних наук, директор Національного природного парку «Кременецькі гори»;
Л. О. Гоцкалюк – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки, науковий співробітник Національного природного парку «Кременецькі гори»

Створення Національного природного парку «Кременецькі гори» та його роль у збереженні біорізноманіття

Роботу виконано у НПП «Кременецькі гори»

Розглядається питання природних передумов створення Національного природного парку «Кременецькі гори», а також важливість збереження рідкісних ендемічних та реліктових видів рослин на території регіону.

Ключові слова: національний природний парк, лісові насадження, біорізноманіття, ендемічні та реліктові види рослин.

Штогрин М. О., Гоцкалюк Л. О. Создание Национального природного парка «Кременецкие горы» и его роль в сохранении биоразнообразия. Рассматривается вопрос природных предпосылок создания Национального природного парка «Кременецкие горы», а также важность сохранения редких эндемичных и реликтовых видов растений на территории региона.

Ключевые слова: национальный природный парк, лесные насаждения, биоразнообразие, эндемичные и реликтовые виды растений.

Shtogrin M. O. Hotskalyuk L. A. Creation of the National Park «Kremenets Mountains» and Its Role in Preserving Biodiversity. The question of the establishment of the National Natural Park «Kremenetsky Mountain» and the importance of conservation of rare endemic and relict species in the region.

Key words: national park, forest plantations, biodiversity, endemic and relict species of plants.

Постановка наукової проблеми та її значення. Формування екологічної мережі України та її регіонів відповідно до вимог ЄС передбачає збільшення кількості природоохоронних територій та забезпечення зв'язків між ними. Однією з важливих складових частин регіональної екологічної мережі Тернопільської області став Національний природний парк «Кременецькі гори». Його створення дасть змогу зберегти унікальні, цінні, з наукового, природоохоронного та рекреаційного поглядів, природні комплекси та об'єкти – дивовижні території з багатими і різноманітними природними умовами. М'який помірний клімат, родючі ґрунти, водні джерела, мальовничий горбогірний рельєф створюють сприятливі умови для розмаїття лісової, водно-болотної рослинності, проживання диких тварин. Особливо цінними для науки є унікальні лісові ділянки з реліктовою рослинністю, типові відслонення крейди з рештками туронської фауни.

Аналіз основних досліджень із цієї проблеми. Дослідження природних умов та природного середовища Національного природного парку «Кременецькі гори» є досить важливою маловивченою проблемою. Питання геологічної будови Кременецьких гір порушував Й. М. Свинко (1963).

Флору Кременецьких гір упродовж багатьох років вивчала значна кількість науковців: В. Г. Бессер (1809, 1822), І. Ф. Шмальгаузен (1866), А. Л. Андржієвський (1861, 1862), І. Мотика (1947), П. С. Рогович (1969), Б. В. Заверуха (1962, 1964, 1965, 1985), М. В. Клоков (1974), С. В. Зелінка (1972, 1974, 1979, 1995, 1998), Н. В. Мшанецька (1995, 1998), О. О. Кагало (1984, 1992), В. А. Онищенко (1998), Г. І. Оліяр (1996), В. О. Шиманська, В. М. Черняк (1988) та ін. Багаторічні дослідження викопного палеозоологічного матеріалу проводили К. Татаринів, І. Підоплічко, В. Марисова (1957–1977), І. Т. Сокур (Зоогеографічне районування УРСР, 1952).

Метою та завданням дослідження є вивчення особливостей природних умов щодо створення Національного природного парку «Кременецькі гори», а також значення парку для збереження флори і фауни на території Кременецького та Шумського районів Тернопільської області.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Незважаючи на високий ступінь сільськогосподарської та промислової освоєності, регіон відзначається надзвичайною різноманітністю та мальовничістю ландшафтів, багатим ресурсним потенціалом, який потребує охорони та екологічно обґрунтованого невиснажливого використання. Тут наявний унікальний рослинний і тваринний генофонд, цікава геологічна будова, а також значна перспектива для розвитку рекреаційно-оздоровчої галузі, туризму, зимових видів спорту.

Згідно з Указом Президента України від 11 грудня 2009 р. № 1036 «Про створення Національного природного парку “Кременецькі гори”», задля збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об’єктів, відповідно до ст. 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», на території Кременецького та Шумського районів Тернопільської області створено Національний природний парк «Кременецькі гори». До території НПП «Кременецькі гори» належить 6951,2 га земель державної власності, а саме: 3968,6 га земель, які надаються (зокрема, з вилученням у землекористувачів) національному природному парку в постійне користування, і 2982,6 га земель Державного підприємства «Кременецьке лісове господарство», що включаються до складу національного природного парку без вилучення земель у зазначеного підприємства.

Кременецькі гори лежать на півночі Тернопільської області, де межують із Рівненською областю, і входять до складу Волино-Подільської височини – єдиної геоморфологічної області.

Із наукового погляду, Кременецькі гори є унікальним регіоном, що виділяється своєрідністю геологічної будови, рельєфу, рослинного та тваринного світу, мальовничими краєвидами, сприятливим кліматом для використання в рекреаційних цілях.

Багатство та унікальність ландшафтів, різноманітність природних ресурсів, насамперед лісових та рекреаційних, рослинний світ (зокрема цінні лікарські рослини), своєрідність фауни мисливського призначення доповнюється історико-культурною спадщиною. Отже, створення НПП «Кременецькі гори» сприяє оптимізації господарського комплексу північної частини Тернопільської області, більш збалансованому використанню унікальних рекреаційних ресурсів краю [5].

Із півночі Кременецькі гори обмежуються уступом Кременецького кряжу та сільськогосподарськими угіддями, із – заходу верхів’ями річки Ікви, із південного сходу і півдня – заболоченою долиною р. Вілії та невеличкою балкою Колосовою, через яку вони поступово переходять у хвилясту рівнину північного Поділля. До складу парку увійшла найбільш припіднята північно-західна та центральна частини кряжу з абсолютними висотами 350–400 м і шириною до 5 км та протяжністю з південного заходу на північний схід до 40 км. Найвища точка – 407 м над рівнем моря – розміщується західніше від міста Кременця. Відносні висоти коливаються в межах 100–150 м.

Рельєф та геологічна будова. Формування території Кременецьких гір, як і всієї земної кори, тривало протягом довгої геологічної історії. Неоднаковий розмах неотектонічних рухів на різних ділянках території області зумовив утворення ряду морфоструктур третього та вищих порядків. Серед основних – Кременецька монокліналь, яка чітко виражена в рельєфі у вигляді сильно розчленованої гряди північно-східного простягання.

Гологоро-Кременецьке горбогір’я – це високо піднята вододільна смуга північного Поділля. Вона має різко виражену асиметричну будову, стрімкий обривистий північний схил заввишки 150–200 м і пологий південний. Характерною особливістю гряди є наявність ряду останців та ерозійних останцевих масивів.

У нішах і ущелинах г. Дівочі скелі І. Г. Підплічко, К. А. Татаринів, І. В. Марисова знайшли останки стародавніх звірів. Загальний видовий склад викопних хребетних тварин – понад 90 форм.

У будові Кременецьких гір беруть участь гірські породи осадового походження, що утворилися в крейдовому та третинному періодах, і континентального походження, утворені в четвертинному періоді.

Відклади представлені силурійськими пісковиками, вапняками, глинистими сланцями, а також девонськими строкатими пісковиками, доломітами й вапняками. Породи палеозойського віку занурені на значну глибину й переkritі крейдовими та міоценовими відкладами.

Юрські відклади, які значного поширення не мають, є в південно-західній частині гір. Породи юрського періоду представлені вапняками, глинистими сланцями, мергелями і глинами. Загальна їх потужність не перевищує 20–30 м.

Верхньокрейдіві утворення поширені повсюдно під четвертинним плащем, але на денну поверхню виходять рідко. На початку крейдового періоду море знову затопило майже всю територію України і Поділля зокрема. Наприкінці крейдового періоду море відступило. Крейдіві утворення мають значне поширення і представлені двома ярусами: сеномонським і туронським. Сеномон залягає в пониженнях крейдової поверхні. В основі Кременецьких гір залягає товща білої твердої крейди. Туронські відклади мають більш одноманітний склад і сформовані зазвичай білою писальною крейдою та крейдистими вапняками з прошарком мергелю, пісковиків, глини. Ці породи мають тріщини й закарстовані. Товщина їх переважно 25–70 м. Основна ознака турону – це наявність у його

складі конкрецій чорного й сірого кременю. У відкладах турону трапляються численні залишки морських організмів.

На Поділлі суша існувала до неогену. На початку неогену море вкриває великі простори. Найбільші площі воно захопило в сарматський вік, затопивши Волино-Подільське плато, Причорноморський і Приазовський басейни та інші території сучасної України. У цьому морі утворився бар'єрний риф, що зберігся й до нинішнього часу у вигляді Товтрового кряжа. Неогенові відклади сформовані середнім і верхнім міоценом. Верхній міоцен утворений лише нижнім сарматом. В останньому виділяють два горизонти: нижній Буглівський і верхній Волинський. Відклади Волинського горизонту простежуються в околицях Кременця. Тут наявні оолітові вапняки, що формують вершини Кременецьких гір.

Підняття Волино-Подільського плато та прилеглих частин Дніпровського масиву спричинило відступ Сарматського моря. Морські трансгресії в наступні геологічні епохи до Поділля не доходили.

Третинні відклади перекриваються зверху лесоподібними суглинками та лесами і підстилаються крейдовими сеномонськими мергелями. Потужність міоценових відкладів загалом становить 50–70 м. Виходить, що гори складені переважно крейдовими відкладами, поверхня яких сильно почленована.

Протягом четвертинного періоду, як і в дочетвертинний час, рельєф утворювався під впливом ендегенних та екзогенних сил, що проявлялося в епейрогенічних рухах. Відклади четвертинної системи Кременецьких гір залягають суцільним пластом на нижньосарматських вапнякових породах, рідше – на середньосарматських, оскільки останні в цьому районі суцільного розвитку не отримали. За складом відклади четвертинного віку утворені палево-жовтими і жовто-бурими лесовими суглинками, що залягають на вододільних ділянках, та піщано-глинистими породами, які покривають схили і пониження місцевої гідромережі.

Континентальний режим, що встановився в районі Кременецьких гір після відступу Тортонаського і Сарматського морів, сприяв формуванню ландшафту, який сьогодні відзначається зрілими формами. Чимало дослідників цікавилася геологічною історією цієї території, однак щодо виникнення північного краю Поділля, зокрема Кременецьких гір, єдиної думки немає [6].

Усі дослідники цілком справедливо відзначають роль денудації у формуванні цієї території, проте одні надають цьому чинникові першорядного значення, а інші таке значення приписують тектоніці. Є також розбіжності в питанні щодо часу виникнення Поділля.

Головні гряди Кременецьких гір утворюють вододіли рік, частина яких розмита з усіх боків і має вигляд гір-останців. Унаслідок того, що сарматські шари, які утворюють структурну поверхню Кременецьких гір, мають невеликий похил на південний схід, води з південного схилу скеровуються в цьому ж напрямку, прорізуючи на поверхні ряд густих долин, що своїми верхів'ями підходять до північного краю гір і впадають протилежними кінцями в долину р. Вілії.

Розвиток ерозійних долин у двох протилежних напрямках підсилює почленованість гір, викликає входження протилежних систем одна в одну, а також утворення зигзагоподібних вододілів і напіввідкритих долин та цілої низки гір-останців. Розвиткові долин та крутих північних схилів значно сприяє склад сарматських відкладів, до яких уходять розсипчасті шари піску. Ці шари легко піддаються денудації і виносяться з-під твердих піскуватих вапняків, що залягають вище, викликаючи обвалювання останніх. Вершини гір плоскі і мають мальовничий вигляд крутостінних вапнякових скель, іноді із чудовими ущелинами та таємничими печерами. Схили гір бувають укриті величезними уламками вапнякових брил, від чого посилюється враження скелястості рельєфу. На заході Кременецькі гори мають вигляд вузької смуги, яка сформована низкою гір-останців: гори Гостра, Лиса, Маслятин, Страхова. На віддалі 10 км від північного краю гір, серед Кременецько-Дубенської низовини величю височіє мальовнича гора-останець Божа, яка колись входила до складу Кременецьких гір і відокремилася внаслідок ерозії.

Ландшафти Кременецьких гір. Відповідно до ландшафтного районування територія НПП «Кременецькі гори» зазвичай входить до Кременецького горбогірного лісового району [3]. Пересічно кількість опадів становить 700 мм. Середні температури також відрізняються від температур сусідніх районів і становить у січні -6°C , а в липні $+18^{\circ}\text{C}$. Відповідний клімат сприяв формуванню ґрунтового покриву та рослинності, типових для зони широколистяних лісів. Так, серед ґрунтів переважають сірі та ясно-сірі опідзолені, на яких ростуть соснові, дубово-грабові, дубові, дубово-ясеневомодринові, вільхові та інші ліси, багаті чагарниками та трав'янистими рослинами [4].

У природних ландшафтах є певні відмінності, що зумовлено наявністю окремих ярів і балок, горбів і невеликих плоских місць, струмків, у межах яких створюється певний мікроклімат, ландшафти відрізняються за рослинним і тваринним світом та ґрунтами. У межах національного природного парку переважають урочища піщаних рівнин, укритих сосновими лісами на дерново-середньо-підзолистих ґрунтах [1].

Окремими природно-територіальними комплексами є останцеві горби, які виникли внаслідок інтенсивної ерозії стрімкого краю Кременецького горбогір'я.

Морфологічна структура горбогірної місцевості в межах Кременецьких гір схематично така: на пологих вершинах горбів, укритих лесоподібними карбонатними суглинками, утворилися під свіжими бучинами сірі та ясно-сірі опідзолені глеюваті ґрунти; на урочищах схилів, розчленованих зазвичай балками, ростуть буково-дубові ліси на сірих опідзолених ґрунтах, підніжжя схилів при цьому виположені відкладами змитих лесоподібних суглинків, що були раніше зайняті дубово-грабовими лісами на темно-сірих опідзолених ґрунтах, а нині переважно полями, городами, садибами. Широкі долини річок часто заболочені, зайняті ставами.

Горбогірні місцевості також не однорідні. У НПП «Кременецькі гори» наявні типові та найбільш репрезентативні ландшафти Кременецьких гір. Ця територія в центральній частині горбогірного поясу на захід від м. Кременця межує з урбанізованими та агрокультурними ландшафтами. Недоліком цього ядра є відсутність чітко вираженої буферної зони. Строкатий рельєф і своєрідний мікроклімат створили сприятливі умови для зростання великої кількості рідкісних рослин. Схили гір укриті дубом звичайним, липою серцелистою, кленом гостролистим, грабом, явором, вербою козячою, вовчим ликом звичайним, бруслиною бородавчастою. Нижня частина схилів переважно вкрита сосною звичайною. Серед лісу також трапляються штучно створені в 60-х роках ХХ століття монокультури дуба червоного.

У межах природного ядра національного природного парку наявні ділянки наскельно-степової рослинності. На них збереглися рідкісні реліктові та ендемічні види рослин палеогенового періоду: змієголовник австрійський (*Dracocephalum austriacum* L.), сонцещвіт сивий (*Helianthemum canum* L.), клокичка периста (*Staphylea pinnata* L.), кадило сарматське (*Melittis sarmatica* Klok), самосил передгірний (*Teucrium praemontanum* Klok.), гвоздика Роговича (*Dianthus rogowiczii* Kleop.) та ін. На вершині гір Страхової та Маслятина росте кілька дерев унікальної берези Клокова (*Betula klokovii* Zaverucha), на стику ділянок наскельно-степової і лісової рослинності на схилах місцями трапляється таволга (*Filipéndula*) та клокичка периста (*Staphylea pinnata* L.).

На схід від м. Кременця виділяються ландшафти Веселівського (ботанічний заказник загальнодержавного значення площею 151 га), Довжоцького (ботанічний заказник загальнодержавного значення площею 105 га), Білокриницького (загальнозоологічний заказник місцевого значення площею 457 га) заказників та дві ботанічні пам'ятки природи місцевого значення (вони є резерватом генофонду бука європейського) площею 17,3 га. На цій території представлені дубово-грабово-ясеневі ліси віком 70–90 років із домішкою берези бородавчастої, ялини європейської, дуба, ясена, граба з домішкою клена та ялини. У підліску зростають ліщина, горобина, бузина. У трав'яному покриві особливу цінність має цибуля ведмежа, яка утворює суцільні зарості, астранція велика, коручка морозникоподібна, гніздівка звичайна, скополія карніолійська, підсніжник звичайний та інші рідкісні рослини. Серед звірів трапляється борсук звичайний (вид, що його занесено до Червоної книги України), заєць-сірий, білка звичайна, лисиця звичайна, куниця лісова, козуля звичайна – цінні мисливські види тваринного світу та ряд інших тварин.

Рослинний світ. У природному рослинному покриві території переважають ліси (понад 60 % території покрито лісом). Зокрема, на сірих лісових ґрунтах ростуть дубово-грабово-ясеневі, дубово-грабові, дубово-соснові, соснові, ялинові та похідні від них грабові ліси, рідше соснові та дубово-сосново-грабові. На невеликих площах трапляються букові, буково-соснові та інші насадження.

Серед хвойних лісів у низинній частині Кременецьких гір наявні такі асоціації соснових лісів: сосново-лишайникова, сосново-чебрецево-лишайникова, сосново-зеленомохова, сосново-брусницева, сосново-вересова, сосново-чорницева, сосново-низкоосокова, сосново-різнотравна. Сосново-дубові ліси представлені сосново-дубово-ліщиновими, сосново-дубово-орляковими асоціаціями. Дубово-грабові ліси сформовані такими асоціаціями: веснішковими, волосисто-осоковими, маренковими, яглицевими, копитняковими, осоковими (о. волосистої), папоротевими, скополієвими, розрив-травовими. Грабові ліси утворені волосисто-осоковими, квасеницевими, мертвопокривними асоціаціями.

Серед букових лісів розрізняють буково-чагарникові та буково-мертвопокровні асоціації. Серед чагарників трапляються формації вишні кушової, терну колючого, таволги середньої та мішано-чагарникові утворення [2].

За структурою порід хвойні породи охоплюють 45 % загальної площі, м'яколистяні – 6 %, твердолистяні – 49 %. За віковою структурою молодняки становлять 44 % загальної площі лісів, середньовікові насадження – 30 %, пристигаючі – 12 %, стиглі – 12 %, перестійні – 2 %.

Степова рослинність трапляється на невеликих площах. Найбільш поширені асоціації: різнотравно-типчакково-осокова та різнотравно-типчакова, причому обидві утворюють петрофільні варіанти. Західна частина Кременецьких гір відзначається наявністю костриці валіської. Незначні ділянки припадають на асоціації чебрецево-типчакову, різнотравно-бородачеву, різнотравно-пирієву та формацію чебрецю Бессера.

Негативний вплив господарської діяльності на природу на сучасному етапі в межах території національного природного парку призвів в окремих районах до різкого скорочення видового багатства рослинного світу. Саме тому наукового й практичного значення набуває охорона рідкісних видів та біоценозів.

Флора Кременецьких гір багата й різноманітна. На основі комплексу досліджень встановлено, що на території Кременецького кряжа зростає 978 видів вищих судинних рослин, які належать до чотирьох відділів, п'яти класів, 93-х родин та 316-ти родів (Мшанецька, 1999).

За результатами досліджень, у Національному природному парку «Кременецькі гори» останнім часом зростає кількість рідкісних, ендемічних та реліктових видів рослин. Особливу групу, згідно зі зведеним списком, за результатами досліджень флори Кременецьких гір, становлять рослини, що занесені до «Червоної книги України» (1996) [7].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Природні умови та ресурси для створення Національного природного парку «Кременецькі гори» є дуже сприятливими, адже дані науковців, які проводили свої дослідження на цій території, засвідчують, що строкатий рельєф і своєрідний мікроклімат створили сприятливі умови для існування тут великої кількості рідкісних рослин, які потребують охорони. Геологічна будова, зі свого боку, сприяла появі петрофільної рослинності. Тому порушене у статті питання є досить актуальним, маловивченим і потребує подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Гаськевич О. В. Структура ґрунтового покриву Гологоро-Кременецького горбогір'я : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.05 / О. В. Гаськевич ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 20 с.
2. Геоботанічне районування Української РСР. – К. : Наук. думка, 1977. – 304 с.
3. Маринич А. М. Природа Украинской ССР: Ландшафты и физико-географическое районирование / А. М. Маринич, В. М. Пашенко, П. Г. Шищенко. – К. : Наук. думка, 1985. – 224с.
4. Маринич О. М. Фізична географія Української РСР / О. М. Маринич, А. І. Ланько, М. І. Щербань. – К. : Вища шк., 1982. – 208 с.
5. Природа Тернопільської області / за ред. К. І. Геренчука. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1979. – 169 с.
6. Свинко Й. М. Геологія : підручник / Й. М. Свинко, М. Я. Сивий. – К. : Либідь, 2003. – 480 с.
7. Червона книга України. Рослинний світ / заг. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонка. – К. : Укр. енцикл., 1996.

Статтю подано до редколегії

03.09.2012 р.